

**БУХОРО ОБЛАСТИДА ЯНГИ ЕРЛАРНИ ЎЗЛАШТИРИШ
(1950-1964 йй)**

Ризаев Бахтиёр Назарбоевич
Бухоро давлат университети “Жаҳон тарихи” кафедраси доценти,
тарих фанлари бўйича фалсафа доктори(PhD)

**ОСВОЕНИЕ НОВЫХ ЗЕМЕЛЬ В БУХАРСКОЙ ОБЛАСТИ
(1950-1964 гг)**

Ризаев Бахтиёр Назарбоевич
Доктор философии по истории(PhD) кафедры “Всемирная история”
Бухарского государственного университета

**OSVOENIE NOVYX ZEMEL V BUKHARSKOY OBLASTI
(1950-1964)**

Rizaev Bakhtiyor Nazarboevich
Doctor of Philosophy in History (PhD) Department «World History»
Bukhara State University

Аннотация: Ушбу мақола иккинчи жаҳон урушидан сўнг Ўзбекистон ССРда қишлоқ хўжалигини ривожлантириш программаси фонида Бухоро областида амалга оширилган янги ва қўриқ ерларни ўзлаштириш тарихига бағишланади. Хусусан, янги ерларни ўзлаштириш босқичлари, область ҳудудидаги массивлар ва уларни ўзлаштириш плани ҳамда режалар бажарилиш ҳолати вилоят архивларида сақланаётган материаллари асосида таҳлил этилган.

Таянч иборалар: қўриқ, бўз, режа, массив, ўзлаштириш, область, гектар.

Аннотация: Данная статья посвящена истории освоения новых и целинных земель в Бухарской области на фоне программы развития сельского хозяйства в Узбекской ССР после Второй мировой войны. В частности, на основе материалов, хранящихся в архивах области, проанализированы этапы освоения новых земель, массивов на территории области и план их освоения, а также состояние реализации планов.

Ключевые слова: целина, степь, план, массив, освоения, область, гектар.

Abstract: This article is dedicated to the history of new and protected land development in the Bukhara region against the backdrop of the agricultural development program in the Uzbek SSR after the Second World War. In particular, the stages of development of new lands, massifs in the territory of the region and the plan of their development, as well as the state of

implementation of the plans were analyzed based on the materials stored in the archives of the region.

Key words: reserve, gray, plan, massif, development, area, ga.

Кириш. 1950 йилдан Ўзбекистон ССРда янги ерларни оммавий ўзлаштириш кенг қулоч ёйди. Республиканинг барча областларида янги ерларни ўзлаштириш режалаштирилди. Жумладан, Бухоро области ҳам бу жараёнга тортилди. Область ҳудудида янги ерларни ўзлаштириш икки босқичда:

1)1950–1953 йиллар; 2)1954–1964йиллар амалга оширилганлигини кўришимиз мумкин.

Юқорида кўрсатилган босқичлар ўзига хос жиҳатлари билан ажралиб туради. Жумладан, биринчи босқичда янги ерларни ўзлаштириш билан боғлиқ кўрсатма ва буйруқлар марказдан келиб турди. Аксарият ҳолларда режалаштирилган вазифалар асосан қоғозда қолиб, амалда тадбиқ қилинмади. Иккинчи босқич республикада кўриқ ерларни ўзлаштириш кенг тус олган босқич ҳисобланади. Бухорода эса кўриқ ерларни ўзлаштириш мўътадил кечган.

Адабиётлар шарҳи

Область ҳудуди массивлари кўриқ ва янги ерларни ўзлаштириш мавзуси бугунги кунга қадар илмий жиҳатдан таҳлил этилмаган. Шу сабабдан, бу мавзунини тадқиқ этишда область архивлари (туман архивлар) фондида сақланаётган ҳужжатлар асосий манба вазифасини бажаради. Қолаверса, даврий матбуот материаллари, ҳукумат томонидан қабул қилинган ҳуқуқий-меъёрий ҳужжатлар тўпламларни ҳам ўз навбатида мавзу мазмунини ойдинлаштиришга хизмат қиладиган манбалар сирасига киритиш мумкин.

Тадқиқот методологияси.

Мазкур тадқиқот ишида янги ерларни ўзлаштириш жараёнини хронологик кетма-кетликда таҳлил этилади. Шунингдек, тарихийлик тамоили асосида тарихий жараёнларни келиб чиқиш сабаби, ривожланиши, ютуқ ва муаммолари ҳамда инқирози сабаблари очиқ берилди.

Таҳлил ва натижалар муҳокамаси

1950 йил январда Ўзбекистон ВКП(б) ва Ўзбекистон ССР Министрлар Советининг 96-сонли қарори қабул қилинди[1]. Қарорда Бухоро областида жорий йил ҳисобидан 15,6 минг га янги ер ўзлаштириш кўрсатилган. Бухоро область ижроия қўмитаси депутатлари ва область партия комитетининг ҳамкорликда 1950 йилнинг 10 январиди махсус йиғилиш бўлиб ўтди. Йиғилишда янги ерларни ўзлаштириш жараёнига тайёргарлик масаласи муҳокама қилиниб, областнинг Бухоро, Ромитан

ва Когон районлари ҳамда жами: 115 колхозда янги ерларни ўзлаштириш лойиҳаси тасдиқланди ва ушбу жараёни область “Қишлоқ хўжалиги бош бошқармаси” мувофиқлаштириши керак эди. Партия ташкилотлари ва област ижроия кўмитаси янги ерлар ўзлаштириш жараёни қатъий назоратга олди[2].

Аммо, область ўзига хос табиий иқлим шароити, тупроқ таркибига ҳамда сув манбалари билан таъмиланганлик даражасига кўра бошқа областлардан фарқ қиларди. Бу ҳолатлар юқоридан белгиланган қарорда деярли ҳисобга олинмади. Оқибатда партия ва ижроия органларининг ҳар қанча уринишларига қарамасдан, белгиланган вазифаларни амалда бажариш иложи бўлмади. Юқори ташкилотлардан режалар келиши тўхтамас эди. Жумладан, Ўзбекистон режа кўмитасининг 1951–1955 йилларда пахта етиштириш ва қишлоқ хўжалигини жонлантиришнинг беш йиллик режаси тасдиқланди. Унда Бухоро областида ер майдонлари 1950 йилда 105,6 минг га ташкил этган ҳолда, 1955 йилга бориб 184,4 минг га етказиш, жами экин майдонларини мос равишда 189,7 минг га дан 207,4 минг га ошириш режалаштирилди[3]. Меҳнаткашлар депутатлари Бухоро область ижроия кўмитаси ҳамда партия органлари, ўз навбатида, буйруқбозликни мантиқий давом эттириб, қишлоқ хўжалиги бўлимини вазифалар ўз вақтида бажарилиши заруриги, ақс ҳолда қатъий чоралар кўрилиши мумкинлиги ҳақида огоҳлантириб турарди. Бошқарманинг тажрибали, юқори малакага эга мутахассислари вазиятдан чиқиш йўллари кидириб, жараён ҳақида масъул, мутасадди ташкилотларга доимий тушунтириш, билдириш бериб боришга қарор қилганди. Бундан кўзланган асосий мақсад охир-оқибатда режа бажарилмай қолган тақдирда, жавобгарликдан қутилиб қолиш эди. Жумладан, “Қишлоқ хўжалик бошқармаси” бошлиғи А.У.Носиров томонидан партия ва ижроия кўмитасига йўлланган билдиришнома юқоридаги фикрга асос бўла олади. Унда жумладан, шундай дейилганди: “1950 йил учун янги ерлар кўрик, ишчи кучи кам, шўр ва бўз, сув захиралари кам, ирригация ва мелиорация иншоотлари ножўя ҳудудларда белгиланган. Бу эса вазифаларни ўз вақтида бажарилишига салбий таъсир кўрсатмоқда. Шуни инобатга олган ҳолда режани қисқартириш талаб этилади”[4]. Аммо, партия ва ижроия органлари юқоридан келган топшириқлар учун эътироз билдириш у ёқда турсин, ҳатто, муҳокама қилишга ҳам жазм қила олмасди. Мазкур органлар марказдан келган топшириқларни, ташкил этиш ва бажариш ишлари билан банд бўларди. Шу сабабдан бошқарма томонидан келаётган хат, буйруқ, билдиришномалар жавобсиз қолдирилган. 1950 йилда янги ва кўрик ерларни ўзлаштириш режаси бажарилиши таҳлил этилганида, Когон ва Ромитан районлари ҳали тайёргарлик ишларини ниҳоясига етказмагани, Бухоро районида эса

айтишга арзимайдиган ер ўзлаштирилган маълум бўлади. Жумладан, Бухоро район 1-МТС 230 га, 2-МТС-143 га янги ер ўзлаштирилган[5]. 1953 йил Ўзбекистон КПСС МК ва Министрлар Совети қарори ижроси юзасидан областда 16000 минг га янги ер ўзлаштириш режа қилинди. У районлар кесимида қуйидагича тақсимланган: Маликчўли–10.000 га, Ўртачўл–1500 га, Кўкча–1500 га, Кульжоб–500 га, ГЗФ Когон–100 га, Жилвон–1500 га дан иборат бўлди[6]. 1953 йилда Меҳнаткашлар депутатлари Бухоро область совети ижроия қўмитаси 1954 йилнинг ёзги мавсуми учун янги ерларни тайёрлаш масаласини муҳокама қилди. Йиғилишда юзага келаётган ҳар бир муаммо эътиборга олиниб, асосан йилнинг ёз ва куз фаслларида янги ерларни ўзлаштириш ишлари амалга оширилганди. Жараён декабрь ойига қадар якунланиши уқтирилди. Янги ерларни ўзлаштириш жараёни колхознинг умумий йиғилишларида муҳокама қилиниб, вазибалар режасини тасдиқлашга кўрсатма берилди. Янги ерларнинг ҳажмига қараб ўзлаштириш билан шуғулланувчи бригадалар ҳамда агроном, ер қурилиши, гидротехник мутахассислардан иборат комиссияларни ташкил этишга қарор қилди[7]. Шунингдек, 1953 йилни август ва сентябрь ойларида амалга оширилиши кўзда тутилган ишлар режаситасдиқланди[8]. Режада ҳар бир районда мавжуд кўрик ер миқдори ва янги ер ўзлаштириш учун талаб этиладиган ишчи кучи билан мувофиқлашган ҳолда ишлаб чиқилди. Лекин, область ва район архив фондларида амалда ўзлаштирилган ерлар акс этган ҳужжатлар учрамайди.

1954 йилда кўрик ерларни ўзлаштиришнинг янги босқичи бошланди. Жараён бевосита давлат эътиборида бўлиб, илмий ёндашилган ҳолда, ҳар томонлама ўрганилиб, янги режалар белгиланди. Хусусан, Бухоро области сув манбаларига яқин ҳудудларда янги ер ўзлаштириш ва пахтачилик колхоз, совхозларини ташкил этиш учун ҳаракат бошланди. 1954 йил 16 апрелда Меҳнаткашлар депутатлари Кармана райони ижроия қўмитасининг 147-сонли қарори асосида Маликчўли массивида янги “Янгиобод” пахтачилик колхозини ташкил этилди[9]. Колхозга 1982 га яйлов ҳудуди ажратилиб, янги ер ўзлаштириш ишлари бошлаб юборилди. Архив ҳужжатлари 1957 йилга қадар колхозда 50 фоиз ерлар ўзлаштирилиб, муомалага киритилгани тўғрисида маълумот беради[10]. Лекин, район ижроия қўмитаси йиғилишларида 1954 йилдан 1956 йилгача “Янгиобод” колхозини суғориладиган ер майдонлари 500 га кўпайгани таъкидланади[11]. Чамаси область учун тайёрлаб жўнатилган ҳисоботларда асл ҳолат район маъмурияти томонидан кўрсатилмаган. Бунинг яна бир сабаби Бухоро шароитида янги ўзлаштирилган ерлар бир оз эътиборсизлик туфайли зарарланиш, шўрланишга тез учрашидадир. Яъни ўзлаштирилган ер ҳажмини аниқ

ҳисобга олиш жуда мураккаб бўлган. Сув манбаларига яқин ҳудудларда жойлашган янги ва кўриқ ерларни ўзлаштиришга уринишлар кейинги йилларда ҳам бўлди. Аммо, кутилган натижага эришиш имкони бўлмади. Жумладан, 1955 йил учун Кармана район ижроия кўмитаси ва область партия комитетини 5/1-1955 йилдаги 43-сонли “Ирригация ва мелиорация тизимларини тайёрлаш, 1955 йил баҳорги экув мавсумига қадар белгиланган вазифаларни бажариш тўғрисида”ги қарорида 783 га янги ер ўзлаштириш мўлжалланди[12]. Қарор ижроси ўрганилганда, мелиорация, техника, ишчи кучи ва сув муаммолари жараёнга тўсиқ бўлгани маълум бўлади. Шунини алоҳида таъкидлаш ўринли бўларди-ки, бу даврда янги ер ўзлаштиришни нафақат областда, балки Республикада ҳам қониқарли деб бўлмасди. Ўзбекистон ССР Министрлар Советининг 554-сонли қарорида: “1954 йил 20 май ҳолатида ЎзССР Сув Хўжалиги Министрлигига тақдим этилган оператив ҳисоботларида колхозларга ирригация ва мелиорация жиҳатдан атиги 103,9 минг га ёки режаларга нисбатан 44,2 фоиз ер топширилган. Ўзлаштирилган кўриқ ва янги ерлардан режа бўйича мўлжалланган 104,4 минг га ўрнига 44,6 минг га ер майдони текисланган, шўр ювиш талаб этилган, режадаги 93,5 минг га ўрнига бор-йўғи 27,7 минг га ернинг шўри ювилган[13]”-деб кўрсатади.

1958 йил 13 мартда Ўзбекистон ССР Министрлар Совети Президиуми “1958 йил ҳосили учун янги ва кўриқ ўзлаштириш ишларини бориши тўғриси”да қарор қабул қилди. Мазкур қарор ижроси юзасидан Бухоро области ижроия кўмитасини 135-сонли қарори қабул қилиниб, унда жорий йил областда 4000 га ер ўзлаштириш мўлжалланди[14]. Режа тасдиқланган бўлса-да, йил давомида кўшимча янги ерларни ўзлаштириш мўлжаллангани гувоҳи бўлиш мумкин. Жумладан, 1958 йилнинг 7 майида Олот район партия комитети ва ижроия кўмитаси область ижроия кўмитасига махсус хат билан мурожаат қилди. Хатда районнинг Тайқир массивида пахта экишга мўлжалланган 1000 га янги ерларни ўзлаштиришга рухсат бериш сўралди[15]. Ўз навбатида область маъмурияти район ташаббусини қўллаб-қувватлаб, Олот район ижроия кўмитасига қуйидаги мажбуриятларни юклади:

-Тайқир массивида 1000 га янги ер ўзлаштириш мақсадида қурилиш штаби ташкил этиш;

- Тайқир массивини Денгизкўл билан боғловчи канал қурилиши учун 10 майдан кечиктирмаган ҳолда 1000 нафар колхозчини 4 кунлик қурилиш ишларига жалб этишни таъминлаш[16] ва бошқалар.

Меҳнаткашлар депутатлари Олот район ижроия кўмитасига юклатилган вазифалар таҳлил қилинар экан, областда янги ерлар ўзлаштириш жараёнида сув катта муаммога айлангани маълум бўлди.

Область мутасаддилари сув муаммосини яхши англаган ҳолда, юқоридан белгиланган режаларга хайрихоҳ бўлдилар. Марказий органлар тасдиғидан ўтган режаларни бажариш ишлари ўша заҳотиёқ бошланиб, областга лойиҳачилар, молиявий маблағ ҳамда техника сафарбар этиларди. Лекин сувсизлик белгиланган режаларни рўёбга чирқаришда оғир муаммо эди. Бунинг натижасида область маъмурияти билан республика ҳукумати ўртасида можаро келиб чиқганди. Қатъий жазолардан чўчиган область ижроия органлари вазиятдан чиқиш йўлларини қидира бошлашган. Область қишлоқ хўжалиги бош бошқармаси инспектори Ф.Ш.Ищенко томонидан берилган таҳлилий маълумотлар фикримизга асос бўлади. У жумладан, шундай деган: “1959 йилнинг баҳорида Навоий райони колхозларида 300 га ерга беда экилмади, сабаби бедадан бўшатишган ерлар пахта учун банд қилинди. Натижада пахта майдонлари 2700 га кўпайди. Бу янги ер ўзлаштириш ҳисобидан эмас балки, беда майдонларининг катта қисмига пахта экиш ҳисобига эришилгандандир[17. –Б.15]”.

Амударё сувини Бухорога олиб келиш ғояси анча йиллардан бери мавжуд бўлса-да, бу орзулигича қолаётган эди. Лекин, кўриқ ерларни ўзлаштириш сиёсати ана шу орзунинг ушалишида муҳим роль ўйнади. 1958 йилнинг 16 декабрида Ўзбекистон ССР Сув хўжалиги министрлигининг Амударё машина йўли билан суғориш каналини қуриш учун лойиҳа топшириғи тасдиқланиб, қурилиш ишларига 104.830,3 минг сўм ажратилди[18. –Б. 14]. Истиқболда 27 минг га ерни суғориш, Хўжадавлат, Эшакчи, Шўркўл ва бошқа массивларда 15 минг га янги ер ўзлаштириш кўзда тутилди[19. –Б. 17].

1960 йилда янги ва кўриқ ерларни ўзлаштириш ҳисоботларида Ромитансовхозидан–150га, Когонсовхозидан–200га, Гигантсовхозидан–150 га, Нарпай совхозидан–30 га янги ер ўзлаштирилгани кўрсатилган[20]. Бироқ, райондаги колхоз ва давлат хўжаликлари ўз имкониятидан келиб чиқиб, янги ерларни ўзлаштиришнинг ҳолати республика ҳукуматини қониқтирмади. Аму-Қоракўл канали ишга туширилиши муносабати билан режалаштирилган 15 минг га янги ер ўзлаштиришга тайёргарлик ишлари бошлаб юборилди. 1961 йилнинг 15 феврилида Қоракўл район партия комитети секретари С.Джумаев область партия комитетига расмий хат йўллади. Хатда жумладан, шундай дейилган: “Аму-Қоракўл машина каналининг қурилиш ишлари якуний босқичга келиб қолган, шу муносабат билан навбатдаги тадбир кўриқ ва бўз ерларни ўзлаштириш учун:

1. Район колхозларини янги техника билан таъминлаш;
2. Янги ерлар ўзлаштириш учун жорий йилда мелиорация тизимини лойиҳалаш ишларини ўз вақтида якунлаш;

3.Замонбобо ва Эшакчи массивларида совхоз ташкил этиш сўралган[21].

Область мутасаддилари район томонидан юборилган хат юзасидан ташкилий масалаларни бошлаб, белгиланган муддатларда янги ерларни ўзлаштиришга тайёргарлик ишларини якунлашга ҳаракат қилди. Бироқ, лойиҳа кутилмаган муаммолар таъсирида ўз муддатида амалга оширилмади. Аму-Қорақўл канали 1962 йил 15 май куни Олот район далаларига сув бериши керак эди. Лекин, қурилиш материаллари таъминотида юзага келган узилиш туфайли каналнинг қурилиш ишлари чўзилиб кетди[22]. Бундан ташқари Олот райони 1962 йилда режалаштирилган 5 минг га янги ерларни ўзлаштиришга қодир эмас эди. Районда жорий йилда 5 минг га янги ер ўзлаштириш учун 100 нафар лойиҳачи, 3–3,5 минг ишчи кучи, 40–50 та чопиқ ва 100 дан ортиқ ҳайдов тракторлари[23] талаб этилган. Юқоридаги мисоллар сув муаммоси ҳал этилса-да, яна кўплаб муаммолар кўндаланг бўлиб турганидан далолат беради. Шунга қарамасдан, янги ва кўриқ ерларни ўзлаштириш жараёни давом эттирилди.

1963 йил область ҳудудида 10544 га кўриқ ер бўлиб, кўп йиллик уринишларга қарамасдан, уни ўзлаштиришнинг иложи бўлмаётган эди. Бунинг бир қатор сабаблари бўлиб, асосий омил сув танқислиги эди. Бухоро область ирригация ва мелиорация бош бошқармаси бошлиғи А.Хўжамкуловнинг маълумотлари юқоридаги фикрни исботлайди. Унда: “Бухоро областида қишлоқ хўжалиги соҳасини ривожлантириш учун йилдан-йилга сув етишмаслиги кўпроқ сезилмоқда. Бу шароитда янги ер ўзлаштириб, экин майдонларини кенгайтиришнинг амалда имкони йўқ. Аму-Бухоро машина канали қурилиши билан область ҳудудларининг сув таъминоти яхшиланиб, янги ерларни ўзлаштиришга шароит яратилган бўлса-да, областни фақат Бухоро ва Ромитан район ишлаб чиқариш бўлимларида кўриқ ўзлаштириш мумкин бўларди. Қорақўл ишлаб чиқариш бошқармаси Аму-Қорақўл каналдан сув олишни бошлаган (1963 йилда ишга туширилган-диссертант) бўлишига қарамасдан, ерларнинг мелиоратив ҳолатини тубдан яхшилаш талаб этилади. Шундан сўнг Аму-Қорақўл ҳудудида жойлашган Эшакчи ва Гурдуш массивларида 5-6 минг га (аслида 15 минг га ер режалаштирилган-диссертант) янги ер ўзлаштириш билан шуғулланиш мумкин бўлади”[24]–деб маълумот берган.

Хулоса қилиб айтганда, Аму-Қорақўл канали ишга туширилган бўлсада, кўзда тутилган янги ерларни ўзлаштириш режасини бажариш оқсаётган эди. Жараён ҳукумат назоратида бўлиб, областдаги янги ерларнинг ўзлаштириш ҳолатини ўрганиш мақсадида махсус комиссия ташкил этилди. Комиссияга 1963 йилда амалга оширилган ишларни

обдон ўрганиб, 1964–1965 йилларда қишлоқ хўжалигини ривожлантириш режасига киритиш учун областда ўзлаштирилиши керак бўлган реал ер ҳажмини белгилаб бериш вазифаси юклатилди. Бироқ, сув танқислиги, ерларнинг касалланиши ва бошқалар сабаб планни бажариш имкони бўлмади. Таҳлилларга таянган ҳолда қуйидагича тавсиялар бериш мумкин:

-янги ерларни ўзлаштириш сув ва қишлоқ хўжалиги ҳамкорлиги таъминланган ҳолда амалга ошириш;

-янги муомиллага киритилган ерлар тупроқ тақиб хусусиятларидан келиб чиқиб қишлоқ хўжалиги экинларини жойлаштириш;

-янги хўжаликлар ташкил этишда ишчи кучи ҳамда ихтисослашувига алоҳида эътибор қаратиш;

Фойдаланилган манба ва адабиётлар

1. Бухоро туман давлат архиви 1023-фонд, 1-рўйхат, 27-йиғмажилд, 110-варақ
2. Бухоро вилоят давлат архиви 1023-фонд, 1- рўйхат, 571-йиғма жилд, 99-варақ
3. Бухоро вилоят давлат архиви 1184-фонд, 1- рўйхат, 158-йиғма жилд, 29-варақ
4. Бухоро вилоят давлат архиви 1184-фонд, 1-рўйхат, 248-йиғма жилд, 69-варақ.
5. Бухоро туман давлат архиви 5-фонд, 1-рўйхат, 15-йиғма жилд, 95-варақ.
6. Бухоро вилоят давлат архиви 1184-фонд, 1-рўйхат, 194-йиғма жилд, 72-варақ.
7. Бухоро вилоят давлат архиви 1184-фонд, 1-рўйхат, 163-йиғма жилд, 181-варақ.
8. Бухоро вилоят давлат архиви 1184-фонд, 1-рўйхат, 163-йиғма жилд, 184-варақ.
9. Кармана туман давлат архиви 2-фонд, 1-рўйхат, 191-йиғма жилд, 23-варақ.
10. Бухоро вилоят давлат архиви 1184-фонд, 1-рўйхат, 1076-йиғма жилд, 52-варақ.
11. Кармана туман давлат архиви 2-фонд, 1-рўйхат, 263- йиғма жилд, 1-варақ.
12. Кармана туман давлат архиви 2-фонд, 1-рўйхат, 203-йиғма жилд, 23-варақ.
13. Гиждувон туман давлат архиви 3-фонд, 1-рўйхат, 316-йиғма жилд, 7-варақ.
14. Бухоро вилоят давлат архиви 1184-фонд, 1-рўйхат, 225-йиғма жилд, 98-варақ.
15. Бухоро вилоят давлат архиви 1184-фонд, 1-рўйхат, 225-йиғма жилд, 173-варақ.
16. Бухоро вилоят давлат архиви 1184-фонд, 1-рўйхат, 225-йиғма жилд, 174-варақ.
17. Ищенко Ф.Ш. Настойчиво и систематически внедрять севообороты в колхозах Бухарской области// Сельское хозяйство Узбекистана. – Ташкент, 1959. -№12. -С. 15.
18. Тагиев М. Амударё сувлари Бухоро далаларида. –Тошкент: Фан, 1988.– Б. 14.
19. Тагиев М. Амударё сувлари Бухоро далаларида. –Тошкент: Фан, 1988.– Б. 17.
20. Бухоро вилоят давлат архиви 1184-фонд, 1-рўйхат, 284-йиғма жилд, 64-варақ.
21. Бухоро вилоят ҳокимлиги архиви 22-фонд, 3-рўйхат, 200-йиғма жилд, 67-варақ.
22. Бухоро вилоят ҳокимлиги архиви 22-фонд, 3-ўйхат, 219-йиғма жилд, 1-варақ.
23. Бухоро вилоят ҳокимлиги архиви 22-фонд, 3-рўйхат, 219-йиғма жилд, 2-варақ.
24. Бухоро вилоят давлат архиви 1196-фонд, 1-рўйхат, 372-йиғма жилд, 3-варақ